Okres od Soboru Trydenckiego do Watykańskiego II

W tym okresie w Kościele dominowała tendencja uniformistyczna. W odróżnieniu od wspólnot niekatolickich, które zamykały się w swych partykularyzmach, Kościół akcentował swą uniwersalna jedność: doktrynalną, prawną, liturgiczną i językową.[1]

Duszpasterstwo etniczne, które upowszechniło się w całym świecie, pełniło w tym względzie rolę ambiwalentną. Z jednej strony było narzędziem kolonialnej metody misyjnej, polegającej na przekazywaniu nowym ludom wiary łącznie z europejska kultura, a z drugiej adaptowało wiarę do naturalnych odrębności kulturowych i - przełamując uniformizm kościelny - torowało drogę do pluralizmu życia kościelnego.[2]

Status duszpasterstwa etnicznego określały wtedy: zwyczajne prawodawstwo powszechne, prawodawstwo partykularne i papieskie prawo specjalne. Kluczowe etapy w rozwoju tego prawodawstwa stanowiły: Sobór Trydencki (1545-1563), promulgacja Kodeksu Prawa Kanonicznego (1917) i ogłoszenie konst. ap. "Exsul Familia" (1952).

§1. PRAWODAWSTWO TRYDENCKIE I POTRYDENCKIE

Poniższe rozważania, ograniczające się coraz bardziej do aspektu prawnego, wskazują główne kierunki ewolucji instytucji duszpasterstwa etnicznego, a zwłaszcza podstaw jej istnienia, jej statusu prawnego i form organizacji duszpasterstwa.

1. Podstawy prawne duszpasterstwa etnicznego

Nowożytność przyniosła ze sobą warunki sprzyjające duszpasterstwu etnicznemu, a zwłaszcza: odkrycia geograficzne, rozwój techniki, kolonizowanie nowych kontynentów, masowe migracje zaoceaniczne i kontynentalne, a także rozkwit nowożytnych nacjonalizmów[3].

Rozpoczęte w 1492 r. wyprawy zaoceaniczne otwarły przed Kościołem szerokie pole ewangelizacji. Na nowe kontynenty udawali się wraz z kolonistami europejscy kapłani, którzy spełniali tam dwojaka funkcję: duszpasterzy etnicznych swych rodaków i misjonarzy tubylców[4]. Tę pierwsza faworyzowała kolonialna metoda misyjna, która służyła do przenoszenia europejskich wzorców duszpasterskich, języka i kultury do nowego świata
[5]
. Królewski patronat (portugalski, hiszpański), polegający na sprawowaniu duchowej jurysdykcji nad koloniami, zabezpieczał rodzimy charakter tej metody
[6]
.
Przeniesione na nowe kontynenty duszpasterstwo było dla przybyszów z Europy ich własnym duszpasterstwem etnicznym. Cała "zamorska" struktura kościelna była odwzorowaniem i przedłużeniem kościelnej organizacji z kraju macierzystego[7]. Gdzieniegdzie, zwłaszcza w Indiach, koloniści i tubylcy posiadali oddzielne duszpasterstwo
[8]
. W Ameryce Północnej i Australii kościelna organizacja służyła niemal wyłącznie anglosaskim przybyszom
[9]
. Od połowy XIX w. czyli po napłynięciu tam katolickich imigrantów z różnych krajów, duszpasterstwo przybrało tam charakter wyraźnie narodowy

10

.

Do odnowy średniowiecznego systemu duszpasterstwa etnicznego przyczynił się Sobór Trydencki (1545-1563), głównie poprzez trzy postanowienia. Pierwsze dotyczyło używania języka ojczystego w duszpasterstwie. Sobór zakazał pod karą ekskomuniki wprowadzania języka narodowego do kanonu Mszy św.[11], ale pozwolił na używanie go (lingua vernacula) w głoszeniu słowa Bożego, zwłaszcza w katechezie [12].
To ostrożne zalecenie w prawie potrydenckim przerodziło się w formalny nakaz stosowania języka narodowego w duszpasterstwie odrębnych grup etnicznych
13

, co potwierdzało prawo partykularne z terenów Europy
14

, Indii
15

, Ameryki Północnej
16

i Łacińskiej
17

.

Drugie postanowienie dotyczyło doboru kapłanów na duszpasterzy, którzy powinni być bardziej odpowiedni (magis idonei) wśród innych kandydatów na dany urząd duszpasterski[18]. Jedną z kwalifikacji, które składały się na ową "odpowiedniość", była dobra znajomość języka ojczystego wiernych [19].
Na tym tle w XVIII w. nabrał dużego znaczenia problem kleru etnicznego, zwanego też rodzimym lub tubylczym (clerus indigena). Stolica Apostolska uzasadniała potrzebę tego kleru trzema racjami: istnieniem praktyki ustanawiania duchowieństwa rodzimego od czasów apostolskich; większym zaufaniem wiernych wobec kapłanów rodzimych; lepszą znajomością u tych kapłanów języka, zwyczajów i mentalności swych rodaków
20

. Ideę kleru rodzimego lansowano szczególnie na misjach
21

, ale odnoszono ja również do środowisk migrantów i mniejszościowych grup etnicznych
22

.
Zgodnie z trzecim postanowieniem Soboru Trydenckiego biskupi mieli dokonać reorganizacji parafii, która powinna mieć zawsze określoną grupę wiernych i własnego proboszcza[23]. Przy określeniu parafii przepis faworyzował granice terytorialne, ale dopuszczał też - gdzie zachodziła ku temu potrzebo - określenie w inny odpowiedni sposób, czyli personalne
24

. Pośrednio Sobór zaaprobował instytucję parafii personalnej, którą odtąd zaczęto powszechniej

stosować w duszpasterstwie etnicznym, zwłaszcza w Stanach Zjednoczonych [25].

Pod koniec XIX w. duszpasterstwo etniczne stało się przedmiotem narodowych konfliktów i kontrowersji[26]. Dla uzasadnienia podstaw tego duszpasterstwa, odwoływano się do naturalnych praw ludzkich z dziedziny języka, kultury i wychowania [27]. Sięgano też do racji teologicznych i kanonicznych [28]. Zagrożeni migranci i grupy mniejszościowe szukali moralnego wsparcia u papieża [29].

Stolica Apostolska zajęła w tej kwestii stanowisko umiarkowane; wskazywała, że tkwiąca w naturze człowieka miłość do własnego języka jest w pewnych granicach słuszna i usprawiedliwiona. Jednakże - dowodziła ona - prawa Jednostek i grup w tej dziedzinie muszą być uzgodnione z dobrem wspólnym szerszej społeczności, Naturalne odrębności kulturowe nie mogą bowiem naruszać jedności społeczności kościelnej[30]. W tym duchu ujęta była odpowiedź Kongregacji Rozkrzewiania Wiary w sprawie erygowania parafii narodowościowych w Stanach Zjednoczonych [31] i papieskie interwencje dyplomatyczne w różnych krajach [32].

2. Status duszpasterza etnicznego

Udającym się na nowe kontynenty kolonistom towarzyszyli misjonarze. Od 1516 r. żaden statek nie mógł tam odpłynąć bez kapłana na pokładzie. Misjonarzami byli w większości zakonnicy, a w tym głównie jezuici[33].

Duszpasterzami grup etnicznych mogli być kapłani rodzimi (naturates, connaturales)[34], bądź przynajmniej dobrze władający językiem danych wiernych
35

. W ramach egzaminu przed prowizją na dany urząd należało sprawdzić znajomość wymaganego języka
36

. Stąd rodziła się potrzeba i obowiązek kształcenia kapłanów etnicznych
37

, a służyły temu celowi kolegia i seminaria narodowe
38

, seminaria diecezjalne, które programowo uwzględniały przygotowanie (językowe) przyszłych kapłanów do pracy wśród mniejszościowych grup etnicznych
39

. Niekiedy wysyłano kandydata do kapłaństwa do seminariów w kraju ojczystym, a także sprowadzono stamtąd przyszłych duszpasterzy
40

.

Wędrówki kapłanów do innych krajów byty regulowane prawem powszechnym[41]. Od końca XIX w. zaszła potrzeba ograniczenia samowolnej migracji i dokonania selekcji duchowieństwa udającego się z krajów europejskich do Stanów Zjednoczonych i na Filipiny. Papieskie przepisy specjalne określały procedurę wyjazdu, wymagając przy tym m. in. pisemnej zgody zainteresowanych biskupów i każdorazowego pozwolenia Kongregacji Soboru
42

.

Pracujący w obcej diecezji kapłoni etniczni się w inkardynować, bądź pozostawać tam w relacji służby faktycznej. W tej pierwszej sytuacji liczne wyjazdy kapłanów do krajów zamorskich przyczyniły się do znacznej ewolucji instytucji inkardynacji i ekskardynacji. Oprócz wymiany przez zainteresowanych biskupów formalnych dokumentów w tej sprawie, przepisy papieskie wymagały też pisemnego świadectwa biskupa o życiu i obyczajach własnego kapłana[43]. Ostrożniej (cautius) i surowiej (severius nakazywały one postępować w przypadku "clericos diversae lingae et nationis"
44

. Duchowni z Polski mogli się - w pewnym okresie czasu (1896-1906) - inkardynować w Stanach Zjednoczonych tylko za specjalnym pozwoleniem Kongregacji Soboru
45

.

Sytuację służby faktycznej kapłana w obcej diecezji regulowała - przynajmniej w Stanach Zjednoczonych - swoista umowa, zawierana przez biskupów w diecezjach a quo i ad quem. Biskup tej drugiej musiał zapewnić, że udzieli obcemu kapłanowi jakiegoś urzędu kościelnego. Pośrednio zobowiązywał się tym sposobem do zabezpieczenia mu niezbędnego utrzymania[46].

Status duszpasterski kapłanów etnicznych określały przepisy prawa powszechnego[47], prawo partykularne, przywileje papieskie
[48]
, debet biskupa, a niekiedy również umowy zawierane z bractwami czy innymi grupami wiernych.

Niektóre aspekty statusu kapłanów etnicznych określało prawo świeckie, które zabraniało lub ograniczało niekiedy przyjmowanie przez nich urzędów kościelnych.[49] Właśnie dlatego w umowach kolonizacyjnych zabezpieczano często prawo wiernych do posiadania własnego duszpasterza etnicznego [50]
.

3. Formy duszpasterstwa etnicznego

Duszpasterstwo etniczne w dalszym ciągu wcielało się we wszystkie niemal formy organizacji duszpasterskiej, włącznie - przynajmniej w przypadku wiernych obrządków wschodnich - z diecezjami[51]. W diecezjach etnicznie mieszanych istniał, choć rzadko, wikariusz generalny dla wiernych określonego języka, narodowości czy obrządku [52].
Częstą formą duszpasterstwa etnicznego stała się parafia personalna: językowa, narodowościowa, obrządkowa[53]. W wielu krajach zwyczajna formą tego duszpasterstwa była parafia terytorialna o charakterze czysto etnicznym (kolonie w Ameryce Łacińskiej) lub etnicznie mieszanym. W tym drugim przypadku w parafii tworzono stałe wikariaty, zwane kuracjami

(curatae) [54], bądź pomocnicze kaplice narodowe[55].

Sobór Trydencki nie wspomniał o wikariuszu parafialnym z tytułu odrębnego języka wiernych. Jednakże pośrednio uznał on ten tytuł, mówiąc o obowiązku troski proboszczowskiej o wszystkich wiernych i o głoszeniu im słowa Bożego osobiście (per se) lub przez zastępcę (per alium)[56]. W przypadku, gdy proboszcz nie znał języka ojczystego części swych wiernych, miał on obowiązek - co potwierdzało często prawodawstwo partykularne - dobrania sobie odpowiedniego wikariusza. [57]

Dla potrzeb mniejszości etnicznych Kościół zezwalał na zakładanie kościołów rektorskich i kapelanii: dworskich[58], dyplomatycznych[59], zakonnych[60], kolegiackich[61], brackich[62], szpitalnych [63]

, wojskowych
[64]

, jenieckich
[65]

, okrętowych
[66]

.

Częściową opiekę duchową spełniali kaznodzieje[67] i spowiednicy narodowi[68], spowiednicy podczas podróży morskiej no statkach i w obcych portach
[69]

, altarzyści i katecheci. W sytuacji braku duszpasterstwa etnicznego korzystano z posługi tłumacza
[70]

.

Etnicznego charakteru duszpasterstwa chroniło prawo patronatu i związany z nim przywilej prezenty[71].

§ 2. KODEKS PRAWA KANONICZNEGO

Pierwsza połowa XX w. była okresem wielkich przemian społecznych i konfliktów narodowych, które stale odnawiały zapotrzebowanie na duszpasterstwo etniczne. W klimacie nacjonalistycznyeh tarć było ono zagrożone. Jego opiekunem była Stolica Apostolska, która czyniła to poprzez nauczanie, prawodawstwo kościelne i wysiłki dyplomatyczne[72].
W dziedzinie doktrynalnej papieże podkreślali jedność i ponadnarodowy charakter Kościoła, ale też uzasadniali potrzebę otwarcia się Kościoła na kultury narodowe.[73] Odwoływali się przy tym do prawa naturalnego, które nakazuje szanować kulturowe dziedzictwo poszczególnego narodu, a także każdej grupy mniejszości narodowej
74

.
W płaszczyźnie normatywnej Stolica Apostolska potwierdziła prawo do istnienia duszpasterstwa etnicznego i określiła jego ogólny status w Kodeksie Prawa Kanonicznego z 1917 r. Wprawdzie zamieszczone tam przepisy traktują o tym zagadnieniu lakonicznie lub nawet pośrednio. Jednakże interpretując je w świetle dawnej dyscypliny (kan. 6), łatwo w nich odkryć niemal wszystkie tradycyjne instytucje duszpasterstwa etnicznego[75].
Konkretnie Kodeks brał pod uwagę ludzi migrujących i należących do odrębnej grupy etnicznej[7
6

, którym zapewniał odpowiednie dla nich duszpasterstwo etniczne
77

. Bezpośrednią kontrolę nad tym duszpasterstwem objęła Stolica Apostolska, której kan. 216 §4 zarezerwował władzę erygowania, innowacji i znoszenia parafii personalnej z tytułu odrębnego języka, narodowości czy obrządku.

W prawie kodeksowym nadal zwracano uwagę na kształcenie kapłanów etnicznych[78], gdyż znajomość języka ojczystego stanowiła jedną z kwalifikacji, wymaganej przy doborze najbardziej odpowiedniego kandydata na dany urząd duszpasterski
79

. Sprawie ustanawiania kapłana etnicznego duszpasterzem sprzyjało prawo fundacyjne. Zgodnie z kan. 1417 w momencie fundacji beneficjum fundator mógł - za zgodą ordynariusza - postawić odpowiednie warunki, zgodne z naturą beneficjum. Jednym z warunków mogło być zastrzeżenie, aby każdorazowy beneficjat (duszpasterz) był określonej narodowości
80

. Temu samemu celowi służyło prawo patronatu, zawierające w sobie przywilej prezenty

[81]

.
Zgodnie z prawem kodeksowym duszpasterstwo etniczne organizowano w formie: parafii personalnej[82], parafii terytorialnej o charakterze etnicznym,[83] wikariatu parafialnego[84], kościoła rektoralnego
[85]

, różnego typu kapelanii
[86]

, funkcji kaznodziei
[87]

, katechety,
[88]

spowiednika
[89]

, spowiednika na statkach
[90]

, a wreszcie korzystania z tłumacza
[91]

.

Tak więc Kodeks z 1917 r. stanowił podstawę prawną do rozwoju duszpasterstwa etnicznego, którego szczegółowy status określało prawo specjalne, o czym niżej, i prawo partykularne. Stolica Apostolska odwoływała się do zawartych w nim "kanonów Kościoła" podczas podpisywania licznych konkordatów, które chroniły prawo mniejszości do własnego duszpasterstwa, a zwłaszcza do używania języka ojczystego w nauczaniu religijnym i szkolnictwie[92].

§3. PRAWODAWSTWO SPECJALNE

Pod koniec XIX w. z duszpasterstwa etnicznego zaczęło się stopniowo wyodrębniać i usamodzielniać bardziej wyspecjalizowane duszpasterstwo migracyjne. Dotąd było ono

integralną lecz amorficzną częścią tego pierwszego, które obok migrantów obejmowało również lokalne mniejszości narodowe. Stąd także historia duszpasterstwa etnicznego była jakby prehistorią duszpasterstwa migracyjnego.

Rodzące się nowoczesne duszpasterstwo migracyjne było nadal zakorzenione i w różny sposób powiązane z szerzej rozumianym duszpasterstwem etnicznym, ale równocześnie uzyskiwało ono własną specyfikę i organizację. Wynikało to stąd, że jego bezpośrednią podstawą prawną było papieskie prawo specjalne, początkowo partykularne, a następnie powszechne.

1. Partykularne prawodawstwo specjalne

O rozwoju duszpasterstwa migracyjnego, mającego charakter nadzwyczajny, czyli uzupełniający zwyczajne duszpasterstwo Kościoła, zadecydowały dwa czynniki: nowożytna migracja i bezpośrednia ingerencja Stolicy Apostolskiej w sprawy opieki nad migrantami.
W połowie XIX w. rozpoczęła się "wielka migracja" ludności z Europy na inne kontynenty, a nieco później również migracja kontynentalna, spowodowana przyczynami ekonomicznymi i politycznymi (wojny)[93]. Dostrzeżono wówczas, że zwyczajne duszpasterstwo nie jest w stanie zaspokoić różnorodnych potrzeb migrantów. Dlatego w krajach masowej emigracji (Włochy, Niemcy, Polska) [94] i imigracji (Francja, USA)[95] zaczęto tworzyć specjalne dzieła opieki nad migrantami. Stolica Apostolska aprobowała prywatne inicjatywy w tej dziedzinie i przyjęła stopniowo bezpośrednie kierownictwo nad wieloma dziełami. Począwszy od papieża Leona XIII (+ 1903) ogłosiła liczne dokumenty, w których polecała biskupom organizować opiekę nad migrantami w krajach emigracji (Włochy) i w krajach imigracji (Europa, USA). Popierała ona przy rym i nakazywała upowszechniać wyspecjalizowane dzieła apostolskie [96].
W celu lepszego kierowania opieką nad katolickimi migrantami obrządku łacińskiego papież Pius X w dniu 15 sierpnia 1912 r. utworzył przy Kongregacji Konsystorialnej specjalny Urząd Emigracji, zwany też Sekcją Duszpasterstwa Emigracyjnego[97].

W ten sposób w Kościele Zachodnim rozwijała się organizacyjna struktura nadzwyczajnej (extra-ordinaria) czyli pozaparafialnej opieki duszpasterskiej nad migrantami[98]. Struktura ta miała odtąd na celu nie zastąpienie czy wyręczenie duszpasterstwa zwyczajnego (cura ordinaria) czyli parafialnego, ale jego uzupełnienie. Istotnym elementem omawianej struktury była instytucja misjonarza migrantów.

Jako precedens, który przyczynił się do narodzin tej instytucji, uznaje się inicjatywę Wincentego Pallottiego, który na zlecenie papieża Piusa IX (+1878) wysłał w 1844 r. do Londynu własnego kapłana.

Ten zaś - nosząc tytuł "misjonarza apostolskiego" - pełnił tam funkcję kapelana emigrantów włoskich[99]. W ten sposób powstała "włoska misja", która stała się prototypem opieki duszpasterskiej podjętej ?nomine Ecclesiae" czyli na zlecenie papieża. Odtąd podobne misje włoskie i innych narodowości powstawały w wielu krajach [100]. Już wcześniej, bo w 1836 r. powstała "polska misja" w Paryżu, ale nie miała ona charakteru "apostolskiego" [101]

.
Tak rodziła się instytucja misjonarza (missionarius, missionalis) migrantów[102], czyli kapłana etnicznego, przeznaczonego do posługi duchowej wśród określonej grupy migrantów. Do pracy był on angażowany za pośrednictwem wyspecjalizowanych dzieł opiekuńczych.
[103]

Dla należytego przygotowania przyszłych misjonarzy powstawały specjalne zgromadzenia zakonne
[104]

, zajmujące się duszpasterstwem emigracyjnym, seminaria narodowe, a w Rzymie utworzono w 1914 r. Kolegium Kapłanów dla Emigrantów Włoskich
[105]

.

Misjonarze udający się na inne kontynenty podlegali specjalnym przepisom o migracji duchowieństwa do krajów zamorskich, a także o inkardynacji w tamtych diecezjach. Od 1914 r. przepisy te zostały rozciągnięte na wszystkich misjonarzy migrantów, także na pracujących w krajach europejskich[106]. Każdy misjonarz wymagał odtąd niezależnie od zgody zainteresowanych biskupów - specjalnej aprobaty Kongregacji Konsystorialnej na pracę duszpasterską w innym kraju [107].

W praktyce przypisy te nie wszędzie były respektowane. W wielu krajach angażowano misjonarzy migrantów na podstawie umów zawieranych przez zainteresowanych biskupów, bądź zgodnie z lokalną praktyką.[108]

W sprawie statusu duszpasterskiego misjonarzy prawo specjalne zalecało zakładanie na emigracji ośrodków (misji, centrów, sekretariatów) duszpasterskich[109]; miejscowych biskupów wzywało ono do udzielania misjonarzom odpowiednich uprawnień [110]. Misjonarze działali więc zazwyczaj na podstawie władzy delegowanej, a ich uprawnienia były określone prawem partykularnym, dekretem biskupa lub umowa. Ze względów formalnych, a mianowicie w celu udzielenia misjonarzowi ogólnej delegacji do błogosławienia małżeństw, misjonarza mianowano często wikariuszem współpracownikiem miejscowej parafii [111]. Niekiedy misjonarzom udzielano minimalnych uprawnień, bądź całkowicie ich odmawiano, co rodziło konflikty pomiędzy migrantami i miejscowymi pasterzami.

2. Konstytucja ?Exsul Familia" (1952 r.)

W czasie i po zakończeniu II wojny światowej żywiołowe i zazwyczaj przymusowe migracje powodowały złożone problemy społeczne, prawne, religijno-moralne i pastoralne. To rodziło konieczność zaradzenia różnorakim potrzebom migrantów różnych narodowości[112]. Opiekunem migrantów okazał się papież Pius XII, który w licznych dokumentach uwrażliwiał sumienia społeczności kościelnej i świeckiej na osobowe i społeczne prawa migrantów[113]. Epokowe znaczenie w tej dziedzinie miała i posiada nadal jego konstytucja apostolska ?Exsul Familia" z 1 sierpnia 1952 r. [114].

Wysoka ranga dokumentu (konstytucja) świadczyła o doniosłości jego treści. Ta zaś

wskazywała na trwały związek Kościoła z migrantami, a także na stałe prawo migrantów do opieki duszpasterskiej, uwzględniającej ich język, kulturę i specyficzne potrzeby. Konstytucję uznano dlatego za ?wielką kartę" miłości Kościoła wobec migrantów, zwanych tam emigrantami [115]

.

Jako pierwsza kodyfikacja prawa powszechnego w dziedzinie duszpasterstwa migracyjnego konstytucja kontynuowała tradycję prawną. Odwołując się do przepisów i faktów historycznych, autorytatywnie potwierdziła, że spełniane przez wieki duszpasterstwo etniczne było zaczątkiem i odpowiednikiem współczesnego duszpasterstwa migracyjnego[116].
W stosunku do wcześniejszych dokumentów prawodawstwa specjalnego konstytucja usystematyzowała rozproszone przepisy partykularne, w wielu punktach je zmieniła i nadała im charakteru prawa powszechnego[117].

Jako kodyfikacja prawa specjalnego opierała się ona na Kodeksie Prawa Kanonicznego z 1917 r. Była z nim uzgodniona, odwoływała się do niego[118], choć zawierała też liczne normy wykraczające poza prawo ogólne.

Naczelna ideą konstytucji "Exsul Familia" była troska pastoralna Kościoła o migrantów. Zgodnie z przyjętą w niej zasadą wszystkim obcokrajowcom należy zapewnić opiekę współmierna do ich potrzeb i nie mniejsza od tej, z jakiej korzystają inni wierni w swej diecezji[119]. Tą specjalną opieką należało objąć wszystkich migrantów katolickich, zarówno w krajach emigracji, jak i imigracji, a także podczas podróży morskiej.
W tym celu prawodawca określił w konstytucji pełną organizację duszpasterstwa migracyjnego, funkcjonującego w płaszczyźnie ogólnokościelnej, krajowej (początki) i diecezjalnej. W tę strukturę włączył on zarówno stare (np. parafie personalne), jak i całkiem nowe (np. misje duszpasterskie) instytucje prawne[120]. Analiza rozbudowanej organizacji duszpasterstwa migracyjnego pozwala w nim dostrzec, zarysowujące się już w przeszłości, dwa systemy opieki duchowej: zwyczajną i nadzwyczajną.

Ta pierwsza, normowana ogólnymi przepisami prawa, miała być świadczona migrantom wraz z ogółem wiernych w ramach zwykłej organizacji duszpasterskiej, której podstawowym rozwiązaniem była parafia, w tym także parafia personalna[121].

Opieka nadzwyczajna, regulowana przez prawo specjalne, miała objąć samych migrantów w ramach specyficznej organizacji duszpasterskiej, której istotnym rozwiązaniem była instytucja misjonarza migrantów[122].

W ujęciu konstytucji oba systemy nie wykluczały się, ale raczej się uzupełniały. Misjonarz migrantów posiadał dlatego zgodnie z prawem jurysdykcję równorzędnie kumulowana z miejscowymi proboszczami[123]. Oznaczało to, że zadaniem misjonarza było uzupełniać zwyczajne duszpasterstwo lokalne.

W istocie rzeczy przepisy konstytucji harmonizowały funkcjonowanie obu omawianych systemów[124], ale zdecydowanie więcej uwagi poświęcały przy tym systemowi opieki nadzwyczajnej, a w szczególności misjonarzowi migrantów.

Postanowienie konstytucji "Exsul Familia" w sprawie misjonarza miały najdonioślejsze znaczenie. Już z jej części historycznej wynikało, że prawodawca potraktował kapłanów etnicznych z minionych wieków za poprzedników współczesnych misjonarzy migrantów[125]. W części zaś normatywnej określił on po raz pierwszy i w całości prawna figurę misjonarza migrantów (missionarius emigrantium). Wprawdzie papież Pius XII czerpał przy tym liczne elementy prawne z dokumentów swych poprzedników, lecz o nim dopiero można powiedzieć, że formalnie ustanowił misjonarza migrantów jako instytucję powszechnego prawa specjalnego [126]

.

Papież ten względnie dokładnie określił osobowy i duszpasterski status misjonarza. W zakresie statusu osobowego przyjął on w zasadzie wcześniejsze rozważania prawa specjalnego. Wszystkie więc ważne akty związane z nominacja misjonarza, jego wyjazdem do jakichkolwiek krajów zamorskich, a także jego ewentualna inkardynację w innej diecezji poddał pod bezpośrednia władzę lub kontrolę Kongregacji Konsystorialnej[127]. Samego misjonarza powierzył, tak pod względem dyscypliny, jak i jego posługi władzy odpowiedniego ordynariusza miejsca [128], nie wyjmując go przy tym spod władzy jego własnego biskupa czy przełożonego zakonnego

129

.

Istotną nowość papież wprowadził w dziedzinie statusu duszpasterskiego misjonarza. Jego posługę - spełnianą dotąd na podstawie władzy delegowanej - określił on jako urząd duszpasterski, z którego wypływała władza zwyczajna misjonarza z określonymi prawem obowiązkami i uprawnieniami, analogicznymi do proboszczowskich[130]. Odrębnymi dokumentami Stolica Apostolska wyjaśniła zakres niektórych kompetencji misjonarza
131

, a także udzieliła mu kilku uprawnień specjalnych i przywilejów
132

.

Jako właściwą misjonarzowi migrantów formę organizacji duszpasterskiej konstytucja "Exsul Familia" przyjęła i prawnie określiła misję duszpasterska (missio cum cura animarum), czyli placówkę podobną w dużej mierze do parafii personalnej[133].

Nic dziwnego, że konstytucję przyjęto z radością w środowiskach migrantów. Umocniła ona bowiem pozycję misjonarzy migrantów, zapewniła im samodzielność i znaczna autonomię wobec miejscowych duszpasterzy, zabezpieczyła ich prawa i dała im oparcie w całej strukturze wyspecjalizowanego duszpasterstwa migracyjnego[134].

Słabą stroną tego dokumentu był jego centralistyczny i sztywny model zarządzania duszpasterstwem migracyjnym, wzięty ze wzorców włoskich. Stąd w niektórych krajach (USA, Australia) nie wprowadzono go w życie[135].

Z całości rozważań w tym rozdziale wynika, że w czasach nowożytnych duszpasterstwo etniczne zaczęło rozwijać się dwutorowo. W oparciu o prawodawstwo ogólne funkcjonowało w ramach duszpasterstwa zwyczajnego, a równocześnie na bazie przepisów specjalnych kształtował się system duszpasterstwa nadzwyczajnego. W ramach tego drugiego systemu uformowała się instytucja misjonarza migrantów, który w konstytucji "Exsul Familia" zdobył swój

pełnoprawny status.

---

[1] L. Boff. Mission et universalite conerete de *V* Egiise. Lumiere et Vie 27: 1978 nr 2 s. 36-37.
[2] M. Do Membro. Teologia akomodacji misyjnej w świetle Soboru Watykańskiego II, W: Kościół na drodze spotkania z trzecim światem. Warszawa 1971 s. 145-149.

[3] Dollot, jw. s. 23-28.
[4] B. Kleinschmidt. Das Das Auslanddeutschtum in Übersee und die Katholische Missionsbewegung. Münster 1926 s. 21-25, 54-63.
[5] R. Delavignette, Christianity and Colonialism. London 1964 s. 28-36.
[6] Aleksander VI. const. "Inter coetera" 4 V 1493. Bullarium Missionum. Wybór dokumentów Kościoła dotyczących dzieła misyjnego. Cz. I Warszawa 1979 s. 21-26: P. De Leturia. Relaciones entre la Santa Sede e Hispanoamerica. T. I. Caracas 1959 s. 35-109. 155-204; T. Filesi. Esordi del colonialismo e azione della Chiesa. Como 1968 s. 57-154.
[7] E. Kite. The Establishment of the American Hierarchy. The Ecclesiastical Review 87: 1932 s. 495-498: C. Merc s de Melo. The Recruitment and Formation of the native Clergy in India. Lisboa 1955 s. 12-16.
[8] G. Moreas. A history of Christianity of India. Bombay 1964 s. 147-162.
[9] J. Ting Pong Lee. De iuridico commissionis systemate in missionibus. Commentarium pro Religiosis et Missionariis 51: 1970 s. 156.
[10] Ciesluk, jw. s. 26-36.
[11] Sess, XXII c. 8 de sacr. Missae.
[12] Sess. XXIV c. 7 de ref.; por sess. V c. 2 de ref.: sess XXII c. 8 de sacr. Missae.
[13] Alxander VII. const. "Sacrosancti apostolatus officii" 18 I 1658 nr 9-11. Coli. P.F. t. I Romae 1907 nr 129; S. Congr, Prop. Fide: decr. 16 X 1623. Tamże nr 7: decr. 17 (11 III 1760. Tamże nr 427.
[14] Conc. Wladislaviae (l516) c. "Item plebans". Statua synodalia diocesis Wladislaviaensis et Pomeraniae. ed. 2. Chodyński. Varsaviae 1890
s. 31; Syn. Wrocławski (1580) c. 29. Concilia Poloniae. Ed. J. Sawicki t. X Wrocław 1963 s. 580.
[15] S. Congr. Prop. Fide. decr. 22 VII 1658. Coli. P. F. t. I nr 187; Clemens IX. const. .In excelsa" 13 IX 1669. Tamże, nr 187: F. Teixeria. The Portugese Missions in Malacca and Singapure, t. I Lisboa 1961 s. 97-98.
[16] Conc. Baltimorense (l79l) c. 18. Acta et decreta sacrorum conciliorum recentiorum. Collectio Lacensis t. III Friburgi Brisgoviae 1875 kol. 5; Conc. Plen. Baltimorense II (1866) c. 181. Tamże, kol. 452: Conc. Plen. Baltimorense III (1884) c. 216. Acta et decreta Concilii Baltimorenisis tertii. Ed J. Murphy. Baltimorae 1866 s. 117.

[17] Conc. Prov. Mexicanum III (l585) lib. I tit. IV §1: lib. III tit. I §5. Mansi t. XXXIV kol. 1035, 1084: Conc. Plen. Americae Latinae (l899) c. 547, 548, 619, 627. Acta et decreta Concilii Plenarii Americae Latinae in Urbe celebrati. Romae 1902 s. 239, 269, 271.
[18] Sess. VII c.3 de ref.; sess. XXII c. 8 de ref.: sess. XXIV de ref.
[19] Conc. Prov. Mexicanum (l585) lib. III tit. I §5. Mansi t. XXXIV koi. 1084; M. De Luca. Praelectiones iuris canonici t. II Romae 1897 nr 311-313.
[20] S. Congr. Prop. Fide. decr. 28 XI 1630. Colt. P.F. t. I nr 15.
[21] A. Huonder. Der einheimische Klerus in dem Heidenländern. Freiburg im Breisg. 1909 s. 1-16.
[22] Clemens IX. const. "In excelsa" 13 IX 1669. Coli. P.F. t. I nr 187.
[23] Sess. XIV e. 9 de ref.; sess. XXIV c. 13 de ref.
[24] Sess. XXIV c. 13 de ref.; A, Barbosa. De officio et potestate parochi Venetis 1647 p. I c. 1 nr 23.
[25] Ciesluk, jw. s. 28-36.
[26] Ch. Alix. Le Saint-Siege et les nationalismes en Europe 1870-1960, Paris. s. 87-165.
[27] Th Meyer. Institutione iuris naturalis. t. II Friburgi Brisg. 1900 nr 336,339-341; Grentrup. Religion. jw. s. 49- 84.
[28] J. Przybszewski. Język rosyjski w katlickim rytuale i w dodatkowym nabożeństwie. Lwów 1897 s. 101-130; Gentrup. Nationale Mindelheiten, jw. s. 60-69.
[29] Zob. Documents of American Catholic History. Ed. J. Ellis. Milwaukee 1956 s. 496-499.
[30] Leo XIII Litt. ap. "Reputantis saepe animo" 20 VIII 1901. ASS 34; 1901-1902 t. 321-322; enc. "Immortate Dei" 1 XI 1885. ASS 18: 1886 s.161; litt. ap. "Testem benevolentiae" 22 I 1899, Coll. P.P. t. II nr 2035; Benedictus XV, epist. "Commissio divinitus" 8 IX 1916. AAS 8: 1916 t. 389-391.
[31] Decr. 8 VI 1887. Archiv für Katholisches Kirchenrecht 58:1887 s. 427-429.
[32] Z. Olszanowska-Skowrońska. Tentative d'introduire la langue russe dans les églises latines de la Pologne orientale (l865-1903). Romae 1967 *s.* 73-169; Grentrup. Religion, jw. s. 458-510.
[33] Schmidlin, jw. s. 288; Kleinschmidt, jw, s. 51-54, W ciągu 60 lat od odkryć Kolumba z Hiszpanii do Ameryki Łacin skiej wyjechało ponad 1000 kapłanów. Zob. On the Move 15: 1985 nr 3 s. 246.
[34] Clemens IX. const. "In excelsa" 13 IX 1669. Coll. P.F. t. I nr 187; S. Congr. Prop. Fide. decr. 28 XI 1630. Tamże, nr 15.
[35] Syn. Wrocławski (l580) c. 29; Conc. Culmense (1583) C. "Quilibet plebanus". Decretales Summorum Pontificum pro Regno Poloniae et constitutiones synodorum provincialium et dioecesanorum. Ed. Z. Chodyn ski, E. Likowski t. I Posnaniae 1869 s. 308; Conc. Prov. Mexicanum (l585) lib. I tit. IV §1.
[36] Zob. sess. V c. 2 de ref.; sess. VII c. 13 de ref.; sess. XIV c. 3 de ref.; De Luca, jw. nr 313.
[37] Sess. XXIII c. 18 de ref.; S. Congr. pro instiutione Catholica, Enchiridion clericorum. Documenta Ecclesiae futuris sacerdotibus formandis.. Romae 1975 nr 463, 740, 751.
[38] M. in. w 1885 r. założono polskie seminarium w Detroit (Orchard Lake).
[39] S. Congr. Rituurn. Decr. 5 VIII 1898 nr 6-7. Decreta autentica Congregationis Sacrorum rituum. t. III Romae 1900 nr 3999; Conc. Wladislaviae (l634) c. De erectione novi seminarii in Szotland. Statuta synodalia, jw. s. 214; Conc. Plen. Baltimorense III (l884) s. 147. Acta et decreta. jw. s. 75.
[40] Leo XIII. epist. "Quam aerumnosa" 10 XII 1888. Leonis Pontifici*s* Maximi Acta. t. III Romae

1889 s . 383-384; J. Obłąk. Stosunek niemieckich władz kościelnych do ludności polskiej w diecezji warmińskiej w latach 1800-1870, Lublin 1960 s
.
53.
[41] C. 1-4 X.I 22; C. 4,5,11.17 X.III 4; sess, XXIII C. 16 de ref.
[42] Zob. S. Congr. Prop. Fide. Decr. "Prudenti saluberrimoque" 20 IV 1873. Coll. P.F. t. II nr 1400; S. Congr. Concilii. decr. "Clericos peregrinos" 14 XI 1903. Tamże, nr 2180; S. Congr. Consistorialis. decr. "Ethnografica studia" 25 III 1914. AAS 6: 1914 s. 182-186; J. Bakalarz. Normy kanoniczne regulujące wyjazd kapłanów do krajów zamorskich. Roczniki Teologiczno-Kanoniczne 24: 1977 zesz. 5 s.108-109
[43] S. Congr. Concilii decr. "A primis" 20 VII 1898. Fontes nr 4307; S. Congr. Consistorialis. decr. "Anno proximi elapso" 9 XII 1909 AAS 2: 1910 s. 102-104.
[44] Decr. "A primis" nr 5; decr. "Anno proximi elapso" nr 5.
[45] S. Congr. Propaganda Fide. decr. "Exigua prorsus" 25 II 1896. Coll. P. F. t. II nr 1918; J. Mc Bride. Incardination and Excardination of seculars. Washington 1941 s. 192-193.
[46] S. Congr. Concilii. decr. "Non sine magno" 27 VII 1890 nr 4, Coll. P. F. t.II nr 1734: decr. "Ethnografica studia" nr 2.
[47] Sess. XXIII C. 1 de ref.: sess. XXIV C. 4,7,13 de ref..
[48] Leo XIII enc. "Trans oceanum" 18 IV 1897. Fontes nr 633.
[49] P. Skwarnicki. Stanowisko cudzoziemców w dawnem prawie polskim i koronnem. Lwów 1932 s.131-156; R. Wiltgen. Gold Coast mission history 1471-1880 Techny III. 1956 s.17
[50] K. Zimmermann. Fryderyk Wielki i jego kolonizacja rolna na ziemiach polskich, t. I Poznań 1915 s. 162, 180, 197-198.
[51] Leo XIII. const. ?Orientalium dignitas" 30 XI 1894. Coll P. F. t. II nr 1883; Pius X. litt. ap. ?Officium supremi" 15 VII 1912. AAS 4: 1912
s. 555-556: S. Congr Prop. Fide. decr. "Fidelibus ruthenis" 18 VIII 1913. AAS 5: 1913 s. 393-399. Utworzona w 1783 r. archidiecezja mohylowska obejmowała (z podległymi jej biskupstwami) katolików łacińskich (mniejszości etniczne) w całej Rosji. Kościoły katolickie obrządku łacińskiego na obszarach Rosji (1772-1914). W: Sacrum Poloniae Millenium t. II Romae 1955 s. 467-495.
[52] C. 14 X. I 31; Grentup. Religion, jw. s. 225, 238, 339; Ciesluk. jw. s. 29.
[53] Sess. XXIV C. 13 de ref.; Litterae pastorales Conc. Prov. Concinnatensis (1858) C. 4. Coll. Lacensis t. III kol. 1230.
[54] Sess. VII C.5. 7 de re.; sess. XXV C. 16 de ref.
[55] Grentrup. Religion. jw. s. 339.
[56] Sess. V C. 2 de ref.; sess. XXII C.8 de ref.: scss. XXIV C. 4 de ref.
[57] Conc. Warmiense (l565) C. 17. Hipler, jw. s. 42; Kurpiowski, jw. s. 107-108.
[58] Sess XXIV C. 11 de ref.; D. Quirini-Popławska. Działalność Włochów w Polsce w I połowie XVI wieku na dworze królewskim, w dyplomacji i hierarchii kościelnej. Wrocław 1973 s. 32. 120-121.
[59] Od XVI w. "prawo kaplicy" należało do przywilejów placówek dyplomatycznych. Zob. S. Nahlik. Narodziny nowożytnej dyplomacji. Wrocław 1971 s. 155-156. 186-188.
[60] Sess. XIV C. 10 de ref.
[61] Sess. XXII C. 8 de ref.; sess. XXIII C 18 de ref.; sess. XXIV C. 11 de ref.
[62] Sess. XXII C. 9 de ref.; Moroni, jw. t. II *s.* 296-299, 309; t. XVI s. 127-132.

[63] Sess. VII C. 15 de ref.; sess. XXII C. 8 de ref.; sess. XXIV C. 11 de ref.; Imbart. jw. s. 145, 215-219.
[64] Sess. XXIV C. 11 de ref.; Grentrup. Religion, jw. s. 461-465.
[65] S. Congr. Negotiis Eccl. Extr. decr. "De cura Captivorum" 21 XII 1914. AAS 6: 1914 s. 710-711.
[66] S. Congr. Rituum. decr. 4 III 1901. Coll. P.F. t. II nr 2103; Secr. Status, decr. 20 III 1906. ASS 39: 1906 s. 452-454.
[67] Sess. V C. 2 de ref.; sess. XXIV C. 4 de ref.; Obłąk, jw. s. 42-52.
[68] Por. sess. XXIII C. 15 de ref.; sess. XXIV C.8 de ref.: Grentrup. Religion. jw. s. 238-239. 312. 320.
[69] S. Congr. Officii: decr. 17 III 1809. Coll P.F. t. II nr 1343; decr. 4 II1907. Tamże, nr 2294.
[70] Gentrup. Religion, jw. s. 336-338.
[71] Sess. XIV C. 12 de ref.; sess. XXIII C. 18 de ref.; sess. XXIV C. 15. 18 de ref.
[72] Alix. jw. s. 158-165.
[73] Pius XII. enc. "Summi pontificatus" 20 X 1939. AAS 31:1939 s.426-428.
[74] Tamże, s. 428-429; Pius XII. enc. "Evangelii praecones" 2 VI 1951. AAS 43: 1951 s. 522-523.
[75] Grentrup. Nationale Minderheiten, jw. s. 27-59.
[76] Kan. 91, 216 §4, 881, 927.
[77] Kan. 216 §4; Grentrup, Religion, jw. s. 294, 300.
[78] Kan. 1364 nr 2-3; Benedictus XV. epist. 7 VI 1918. AAS 10: 1918 *s.* 441; Pius XI. enc. "Rerum Ecclesiae gestarum" 28 II 1926. AAS 18:1926
s. 73-76.
[79] Kan. 153 §1-3; J. Manning. The free Conferal of offices. Washington 1945 s. 82.
[80] Zob. kan. 1449 nr 3, 1453 nr 1; Cieśluk. jw. s. 113.
[81] Kan. 1453.
[82] Kan 216 §4; S. Congr. Concilii. decr. 20 III 1932. AAS 25: 1933 s. 436-438.
[83] Ciesluk. jw. s. 29-32, 60-61
[84] Kan 476 §1: "aliasve causas"; C. Bastnagel, The appointment of parochial adjutants and assistans. Washington 1930 s. 127
[85] Kan 479-486; Martini, jw. 57-58
[86] Kan 479 §2, 716 §1, 684; Feldhaus, jw. s.64-135; Mc Bridge, jw. s.504-507.
[87] Kan 1327 §2: ?alios quoque viros idoneos in auxilium assumere"; kan 1344 §2: ?per alium"
[88] Por. kan 1332, 1333: ?adhibere clericorum"
[89] Kan 892 §1: "audiendi per se sive per alium confessiones"; Grentrup. Religion s. 298-300
[90] Kan 883; R. Mc Cullen. The jurisdictional Power of a Confessor on a sea voyage. Romae 1958 s.11-65
[91] Kan 889 §2, 903,1090,1641.
[92] A. Perugini. Concordata vigentia. Romae 1934 s.. 44. 68, 125. 252: A. Mercati. Raccolta di concordati su materie ecclesiastiche tra la Santa Sede e la autorita civili. t.II Roma 1954 s.97, 206, 212, 216, 249.
[93] Dollot, jw. s. 80-108.
[94] A. Perotti. La societa di italiana e le prime migrazioni di massa. Studi Emigrazione 5: 1968 nr 11-12 s. 13-90; Cz. Kamiński. Duszpasterstwo na emigracji. W: Księga tysiąclecia katolicyzmu w Polsce, t I Lublin 1969 s. 639-662.
[95] Conc. Plen. Baltimorense III (1884) nr 232-236. Acta et decreta, jw. s.130-132.
[96] Chiesa e mobilit umana. Documenti delia Santa Sede dal 1883 al 1983. Roma 1985 s.

12-316.
[97] Pius X. M.p. "Cum omnes" 15 VIII 1912. AAS 4: 1912 s. 526-527.
[98] Pius XII. Alloc. "Vi diamo" 6 VIII 1952 nr 2. AAS 44: 1952 s. 774.
[99] D. Pistella. San Vincenzo Pallotti e la Misione Italiana in Inghliterra. Servizio Migranti 19: 1983 *s.* 209-215.
[100] D. Pistella. Pallotini sula via degli emigranti. Servizio Migranti 19: 1983 s. 404. 406-412.
[101] Z. Pionnier. Zarys dziejów Polskiej Misji Katolickiej we Francji na 140 lecie istnienia. Duszpasterz Polski Zagranicą 27: 1976 s. 216-222.
[102] Chiesa e mobilit umana. jw. nr 56. 57, 309.
[103] Były to: Stowarzyszenie św. Rafała (l87l); Stowarzyszenie Misjonarzy dla Emigrantów Włoskich (l887); Dzieło Bonomellego (1900): Stowarzyszenie Misjonarzy św. Antoniego z Padwy (l905).
[104] Stowarzyszenie Misjonarzy św. Karola (skalabrinianie) (1887); Zgromadzenie Aniołów Stróżów dla Emigrantów Niemieckich (l924); Towarzystwo Chrystusowe dla Wychodźców Polskich (l932).
[105] Pius X. m.p. "Jam pridem" 19 III 1914. AAS G: 1914 s. 173-176; S. Congr. Consistorialis. Regolamento generale 24 VI 1914. AAS 6: 1914
s. 547-550.
[106] Decr. "Ethnograrica studia" nr 9-11; S. Congr. Consistorialis. decr. "Magni semper negotii" 30 XII 1918 nr 15. AAS 11: 1919 s. 42-43.
[107] S. Congr. Consistorialis. notiric. 31 I 1915. AAS 7: 1915 s. 95-96.
[108] Archiwum Polskiej Misji Katolickiej w Paryżu. T. Reglement de aumôniers polonais (1924); Service religieux des Polonais dans le dioecese de Cambrai (1924); Reglement des aumônieres polonais (Arras -1931); Instruction et indications pour les pretres polonais en France (1946).
[109] Chiesa e mobilita umana, jw. nr 58, 233.
[110] Tamże, nr 15.
[111] Zob. przypis 108.
[112] J. Vernant. Les ré fugié s dans 1'apré s - guerre. Geneve 1951 s. 57-72.
[113] Chiesa e mobilita umana. jw. s. 235-429.
[114] AAS 44: 1952 s. 649-704.
[115] Zob. The Church's Magna Charta for Migrants. Ed. G. Tessarolo. Staten Island N. Y. 1962.
[116] Grentrup. Die Apostoliche Konstitution, jw. s. 9-14. 130-132.
[117] J. Ferretto. In Constitutionem Apostolicam "Exsul Familia" animadversiones. Monitor Ecclesiasticus 78: 1953 s. 363-364.
[118] EF, tit I. s. 692; tit. II nr 4. 25 §2, 35 §2.
[119] EF, s. 692.
[120] J. Ferretto. Sua Santita Pio XII provvido padre degli esuli e sapiente ordinatore dell'assistenza spirituale agli emigranti. Apollinaris 27: 1954 s. 345-355.
[121] S. Congr. Consistorialis. Responsum 13 XII 1952. Duszpasterz Polski Zagranicą 4: 1953 s. 194-195.
[122] Pius XII. alloc. 6 VIII 1952 nr 2. AAS 44: 1952 s. 774.
[123] EF nr 36 §2.
[124] Ferretto. Sua Santita, jw. s. 324.
[125] EF s. 653, 656-660.
[126] Caretta. I missionari, jw. s. 15.
[127] EF nr 2-5, 18, 23.

[128] Tamże nr 24, 38.
[129] Tamże nr 18 §2.
[130] Tamże nr 34, 35 §1.
[131] S. Congr. Consist. declaratio 7 X 1953. AAS 45: 1953 s. 758-759.
[132] S. Congr. Consist. Normae et facultates 10 XII 1954. AAS 47: 1955 s. 91-92.
[133] EF nr 34, 37.
[134] Joannes XXIII. alloc. 5 VIII 1962. AAS 54: 1962 s. 576-581.
[135] H. O'Leary. Legislation on Migrant care. The Australasian Catholic Record 48: 1971 s. 147.